

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТИ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ ӨРКЕНИЕТ БӘСЕКЕСІНДЕ: ЗЕРТТЕУ
ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МОБИЛЬДІ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»**

атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Алматы, 28-29 сәуір 2017 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-методической онлайн-конференции
**«СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЦИВИЛИЗАЦИИ:
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ И МОБИЛЬНЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»** посвященный 80-летию юбилею
профессора Талгата Сайрамбаева

Алматы, 28-29 апрель 2017 год

COLLECTION of MATERIALS
of International scientific-methodical online conference
**«MODERN KAZAKH LANGUAGE IN THE CONDITIONS
OF COMPETITIVENESS OF CIVILIZATION: RESEARCH
PARADIGMS AND MOBILE TECHNOLOGIES OF TEACHING»**
dedicated to the 80th anniversary of the Doctor of Philological Sciences,
Professor Talgat Sairambaev

Almaty, 28-29 April, 2017

ӘОЖ 811,512,122
КБЖ 81.2
Қ21

Шығарылымға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасы:

Әбдимаңұлы Әмірхан – филология және әлем тілдері факультетінің деканы, ф.ғ.д., профессор
Әміров Әбдібек Жетпісұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасы менгерушісінің м.а., ф.ғ.к., доцент
Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Редакция алқасының мүшелері:

Иманалиева Ғазиза Қынуарбекқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, ф.ғ.к.
Мамаева Мәкен Қасымбайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Аширова Анар Тишибайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Әнесова Үміт Ғарифоллақызы – Қазақ тіл білімі кафедрасы менгерушісінің ғылыми-
инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, PhD
Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы – «6М020500-Филология» мамандығының 1-курс магистранты

«Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған «Қазіргі қазақ тілі өркениет
бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары» атты халықаралық
ғылыми-әдістемелік онлайн конференцияның материалдары (2017 жылдың 28-29 сәуірі). –
Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017. – 357 бет.

ISBN 978-601-04-003-6

ӘОЖ 811,512,122
КБЖ 81.2

ISBN 978-601-04-003-6

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

МАЗМҰНЫ

<i>Исанова А.</i> Ақжарқын жан еді.....	6
<i>Тасымов А.</i> Көрнекті ғалым Талғат Сайрамбаевтың туғанына – 80 жыл.....	7
<i>Смағұлова Г.Н.</i> Талғат Сайрамбайұлы – сөз тіркесінің білгір маманы	9
<i>Салқынбай А.Б.</i> Айқын қағида, нақты тілдік дерек (профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми зерттеулері қажында).....	12
<i>Ермекова Т.Н.</i> Синтаксистік жүйені тұтастыра зерттеуші тұлға.....	16
<i>Сағындықұлы Б.</i> Синтаксистің сардары – Сайрамбаев.....	18
<i>Ыбырайым Ә.О.</i> Ғалым-ұстаз туралы толғаныс.....	21
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ұлағатты ұстаз.....	23

I СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІНІҢ ІЗДЕНІСТЕРІ

<i>Мамаева М.К.</i> Профессор Т.Сайрамбаевтың ғылыми мектебі: зерттеу бағыттары мен тың ізденістер.....	26
<i>Ақыжанова А.Т.</i> Жаңашыл ғалым.....	29
<i>Аширова А.Т.</i> Сөздердің тіркесу тәсілдері мен байланысу формалары.....	33
<i>Әлісжан С.</i> Ғылым тілін танудың кейбір қырлары.....	38
<i>Берібаева С.Б.</i> «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің колдану аясы.....	43
<i>Елеуова А.С.</i> Профессор Т. Сайрамбаевтың зерттеулеріндегі грамматиканың кейбір теориялық мәселелері.....	50
<i>Елікбаев Б.</i> Ұстаз бен шәкірт.....	53
<i>Жылқыбай Г.Қ.</i> Синтаксиспен сырласқан Сайрамбаев.....	56
<i>Иманалиева Ф.Қ.</i> Профессор Т. Сайрамбаевтың шылаулардың коммуникативті қызметіне қатысты тұжырымдамалары.....	60
<i>Иманқұлова С.М.</i> Морфологияның зерттеу нысанына қатысты мәселелер.....	64
<i>Күзекова З.С.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі баяндауыштың берілуі.....	67
<i>Қадырқұлов Қ.</i> Профессор Талғат Сайрамбайұлының зерделі зерттеулері.....	74
<i>Қияқова Р.Ж.</i> Көп функциялы «де» көмекші етістігі.....	77
<i>Оңалбаева К.Қ.</i> Есімді сөйлемдер, түрлері, жасалуы, семантикасы.....	80
<i>Сәдуақасұлы Ж.</i> Сөз тіркесін сөйлеткен сұңғыла ғалым.....	84
<i>Өмірбекова Р.Қ.</i> Есімше және оның басынқы сынарда жұмсалы ерекшеліктері.....	88
<i>Ayauzhan Tausogarova, Nassikhat Utemgaliyeva.</i> Lexical and semantic peculiarities of auto-and hetero-stereotypes in kazakhya newspaper.....	92
<i>Төлеу М.М.</i> Лексикалық категориялар жүйесіндегі каузальдылық мағынасының себеп етістіктері арқылы берілуін функционалдық синтаксис тұрғысынан қарастыру.....	96

II СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҢА ЗАМАН ҮРДІСІНЕ САЙ ЗЕРТТЕУ

<i>Абитжанова Ж.А. Ж.</i> Баласағұнның «Қутадғу билик» шығармасы тіліндегі метафораға негізделген фразеологизмдер.....	101
<i>Аманжолова А.А.</i> Мектеп сленгі бірліктерінің семантикасы.....	105
<i>Аметова С.О., Күркебаев К.Қ.</i> Тілдің метафоралық дамуы.....	108
<i>Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.Ә.</i> Газет мақалалары тақырыптарының берілуі.....	112
<i>Әлкебаева Д.А.</i> Модальдылық семантикалық категориясы.....	115
<i>Әлімтаева Л.Т., Қабылбек А.</i> Сән өндірісі жарнама мәтіндерінің тілі және прагматикасы.....	119

<i>Ебелекбаева Ә.Қ.</i> Дайындықсыз сөйлеу тілінде интонацияның прагматикалық функциясы.....	124
<i>Ерназарова З.Ш.</i> Сөйлем семантикасы ұлттық таным моделінің құрылымын жинақтаушы бірлік ретінде.....	131
<i>Жолдасов Қ.Қ.</i> Ғалым Н.Т. Сауранбаевтың қазақ диалектілерін фонетикалық тұрғыдан жіктеуі.....	136
<i>Каримова Р.Х.</i> Компонентный анализ немецких астионимов и принципы их номинации.....	140
<i>Мамаева М.Қ.</i> Модаль сөздердің функционалды-грамматикалық ерекшеліктері.....	144
<i>Меджитова Э.Н.</i> Къырымтатар тили чель шивесинде сой-соплуқны бильдирген терминлер.....	148
<i>Момынова Б.Қ.</i> Дыбыс және дыбыс түрлері бейвербалды мәдени код ретінде: мағыналық ерекшеліктері.....	152
<i>Мұхамбетов Ж.И., Кенжебаева Г.А.</i> Қазақ тіліндегі киелі ұғымдар, олардың этнолингвистикалық сипаты.....	158
<i>Нұрмұхан Ә.С.</i> Күлкі түрлері: жағымды, жағымсыз күлкінің берілу жолдары.....	164
<i>Сарышова К.С.</i> Фразеологизмдердің синтаксистік ерекшелігі.....	166
<i>Сырлыбаева Г.Т.</i> Фразеологиялық антонимдердің контекстегі ерекшелігі.....	171
<i>Таңсықбаева Б.А.</i> Қарғыс мәнді сөздер.....	174
<i>Телғожаева Қ. С.</i> Таза сөзінің этимологиясы және мағыналық дамуы.....	180
<i>Үкібаева М.Р.</i> Ілік септігі және тәуелдік жалғауларының архаикалық формасы.....	184
<i>Хафизова З.Р.</i> История изучения религиозной лексики в русском языкознании.....	187
<i>Чалтикенова Л.А.</i> Морфологиялық нұсқалар мен синтаксистік нұсқалардың аралас келуі.....	192
<i>Шакирова З.А.</i> Особенности лексикографического описания имен собственных в англоязычных толковых словарях.....	196
<i>Шыныбекова А.К., Атаханова Н.</i> Қазіргі синтаксис терминдері және терминжасам мәселелері туралы.....	199

III СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

<i>Алмухаметова Г.С.</i> Студенттердің қатысымдық мәдениетін жетілдіру мәселелері.....	205
<i>Амирова М.Ж., Рахова К.М.</i> Тұлғаны ұлттық құндылықтар арқылы оқыту.....	208
<i>Барлубаева А. К.</i> Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін дамытудың тиімді әдістері.....	211
<i>Дәрменқұлова Р.Н., Абдуллина З.А., Әміров Ә.Ж.</i> Үш тұғырлы тіл саясаты аясында қазақ тілі сабағында кәсіби бағдарлы мәтіндерді меңгерту жолдары.....	215
<i>Егізбаева Н.Ж., Бекішева Р.М.</i> Тілдік білім беруді жеке тұлғаға бағдарлаудың маңыздылығы.....	218
<i>Есім Т.</i> Түбірге сіңіскен өлі журналдардың есебінен жасалған сөз нұсқалары, оны оқытудың заманауи әдістері.....	222
<i>Әжиев Қ.Ө.</i> Техникалық жоғары оқу орны студенттеріне қазақ тілін оқыту үдерісіндегі жобалау технологиясының рөлі.....	226
<i>Жусанбаева С.Б.</i> Эксперсе-диктант жазуға үйретудің әдістері.....	230
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілім менің – байлығым.....	233
<i>Қушербаева Г.П.</i> Қазақ тілін оқытуда жаңа оқыту технологияларын қолдану жолдары.....	236
<i>Күзекова З.С.</i> Ғылыми сөз: меңгерту амалдары.....	239
<i>Нұғыманова А.Қ.</i> Тіл үйрету сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдалану.....	245
<i>Саратекова Қ.Қ.</i> Музыкалық колледждерде қазақ тілі пәнінің кіріктіріліп оқытылу ерекшеліктері.....	247

<i>Түсіпқалиева Р.Қ.</i> Студенттердің сөйлеу мәдениетін жетілдіру.....	251
---	-----

IV СЕКЦИЯ МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

<i>Ақымбек С.Ш., Мүтәнұлы Е.</i> Прозадағы ақ өленнің тілдік сипаты (аудиторлық талдау)...	254
<i>Анесова У.Ғ., Нажикенова Г.Б.</i> Семиотика: таңба мен символдың ерекшелігі.....	259
<i>Әбдіманап М.А., Әбдіманұлы Ө.</i> «Қаһар» романындағы «мәңгілік ел» идеясы.....	260
<i>Абдуллина Г.Р., Биккузина Л.М.</i> Башкорт лексикаһында үзләштерелгән иктисади терминдар.....	268
<i>Асылова Р.О.</i> Антонимдік қолданыстардың А. Құнанбаев шығармаларындағы көрінісі...	271
<i>Ахмет А.Н.</i> Phonetic approach of children's intonation.....	276
<i>Ахметалиева Г.У., Тілеубаев С.Б.</i> «Аркалық батыр» жырының көркемдік ерекшелігі.....	277
<i>Аюпова Г.Ф., Абдуллина Г.Р.</i> Категория субъективной оценки в башкирском языке.....	281
<i>Болотова Е.В.</i> К вопросу о функциональном описании языковых единиц.....	283
<i>Еселбаева Д.Н.</i> Тілдік саясат және оның даму сипаты.....	285
<i>Жаңабекова М.А., Колесникова Т.П.</i> Оқу-тәрбие жұмысындағы шығармашылық белсенділік.....	291
<i>Жекеева К.О.</i> Шәкәрім аудармаларындағы ұлттық болмыс көріністері.....	295
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілдік қатынас түрлері.....	299
<i>Сағынаева Г.Ә., Қайрат Қ.</i> Мәшһүр Жүсіп Көпеев дастандарындағы дін мәселесі.....	303
<i>Куртумеров Эмир-Усеин Эмир-Усеинович.</i> Юсуф Баласағұнийнинь «Къутадгъу билік» эсеринде эдеп ве ахлякъ мевзусы.....	307
<i>Латыпова А.А., Абдуллина Г.Р.</i> Особенности использования разрядов местоимений в повести М. Карима «помплованье».....	312
<i>Матвеева Н.В.</i> Текст как единица анализа в исследовании процессов восприятия и понимания речи.....	314
<i>Меметова Э. Ш.</i> Интервью жанры ве кырымтатар тилинде онынь нутукъ характеристикалары.....	318
<i>Мұратбек Б.Қ.</i> Ғылыми дискурс және сөз мәдениеті.....	323
<i>Рамазанов Т.Б.</i> Диалог прагматикасының сипаты.....	328
<i>Сағынаева Г.Ә., Аужанова А.</i> Қазақ фольклорының жанрлық ерекшелігі.....	334
<i>Сайбекова Н.У.</i> А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы.....	340
<i>Саттарова Р.В.</i> Манипуляция в политическом дискурсе.....	344
<i>Сансызбаев Ө.Т.</i> Сөз қателіктері мен оған ықпал етуші факторлар.....	346
<i>Тасболатқызы Б.</i> Тілдік тұлға, тілдік таным және мәтін.....	350
<i>Шәрібжанова Ғ.Ғ.</i> Тіл мәдениетінің өзекті мәселелері.....	352

Some children's intonation develops in ways that are unusual for their linguistic environment. The basis for postulating an impairment in intonation is likely to be the listener's auditory impression that the child's use of prosodic features is in some way different from that of the speech community and cannot be attributed to other causes, e.g. being a non-native speaker whose intonation in the second language is affected by the mother tongue. Beyond that, the identification, description and explanation of the impairment are influenced by the approach to analysis taken by the investigator, who may be a speech and language pathology practitioner or a researcher, for example. The basic tools of description are phonetic and linguistic [2].

Typical and atypical prosodic development can be explored by using a range of Methodologies that are based on auditory-perceptual and instrumental techniques. Instrumental techniques enable features of the speech signal to be recorded and Measured reliably. Some of these techniques measure speech production directly. For example, using electrodes attached to the neck close to the larynx, the laryngograph (or electroglottograph) monitors the vibration of the vocal folds directly as they produce voicing [3].

Measurement of aspects of the speech signal using acoustic analysis is a valuable aid to the accurate description of prosodic features. It is essential where the aim is to make statistical generalizations from large amounts of data, for example, about the habitual fundamental frequency range or the average articulation rate of an individual speaker or of a group. However, auditory perceptual judgement is also an invaluable tool.

While the phonetic approach is concerned with the accurate description of prosodic parameters in speech, using auditory perceptual and instrumental techniques, the linguistic approach to intonation shows how these features communicate meaning. Prosodic features serve to realize linguistic systems such as tone (in tone languages), stress and intonation [4]. From this perspective a prosodic impairment impacts on the linguistic system in question, with the result that the speaker's meaning, in its broadest sense, may be obscured. Identification of a linguistic impairment of intonation is therefore dependent on the analyst having a description of the intonation system of the language.

References:

- Keenan, E. O. (1983). Making it last: Repetition in children's discourse. In *Acquiring conversational competence* (pp. 26–39). London: Routledge & Kegan Paul.
- Jun, S.-A. (2005). *Prosodic typology: The phonology of intonation and phrasing*. Oxford: Oxford University Press.
- Abberton, E., & Fourcin, A. (1997). Electrolaryngography. In M. J. Ball, & C. Code (Eds.), *Instrumental clinical phonetics*. London: Whurr.
- Atkinson-King, K. (1973). Children's acquisition of phonological stress contrasts. *UCLA Working Papers in Phonetics*, 25.

*Ахметалиева Г.У.
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Тілеубаев С.Б.
ҚР ИМ Алматы академиясының
профессоры, ф.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Алматы
gulshat.ahmetali@mail.ru
saken.tleubaev63@mail.ru*

«АРҚАЛЫҚ БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Тірек сөздер : батыр, жыр, нұсқа, аллитерация, ассонанс.

Резюме: В данной статье рассматриваются художественные особенности одного из видных казахских исторических эпосов - «Арқалық-батыр». Сравняются тексты всех

вариантов данного эпоса, а также предлагается широкий анализ особенностей стиля и культуры речи разных авторов. Наряду с этим, сделан анализ и оценка, часто встречающихся в исторических эпосах, монологов, портретов, аллитерации и ассонансов и их роль в усилении художественной значимости произведения. Мелодичность куплетов эпоса усиливают такие созвучные слова как: «кар», «нар» и «зар», которые встречаются в середине каждой строки. Все варианты эпоса написаны в одиннадцати сложном стихотворном стиле. Общеизвестно, что почти все дошедшие до нас казахские эпосы исполнялись либо семи-восемью сложным эпическом или одиннадцати сложном стихотворном стиле.

Summary: This article examines the artistic features of one of the prominent Kazakh historical epics - Arkalyk-batyr. It shows the comparison between different versions of this epic and analysis of style and cultural speech differences of authors. Along with this, was made analysis and evaluation of monologues, portraits, alliteration and assonances, that often found in historical epics, and their role in enhancing the artistic significance of the work. Melodic verses of the epic reinforce such consonant words as «kar», «nar» and «zar», which occur in the middle of each line. All versions of the epic are written in hendecasyllabic poetic style. It is well known that almost all the Kazakh epics that reached us were performed either in heptasyllabic or octosyllabic epic or hendecasyllabic poetic styles.

«Аркалык батыр» жырының қай нұсқасын алып қарастырсақ та, келісті өлең өрімдеріне, тармақтарының шебер құрылған сыртқы және ішкі ұйқастарына куә боламыз. Сөздердің мағыналылығының үйлесімі қамтамасыз еткен сылдыраған өңкей келісімнен эстетикалық ләззат аламыз. Оған жырдағы аллитерация мен ассонанс үлгілері, жыр шумақтарының әуезділігін арттырып тұрған әр тармақтың орта тұстарында келіп отыратын ұйқастың «кар», «нар» және «зар» тағы сол секілді сөздер айғақ.

Ежелгі жырларда, негізінен, хабарлы сөйлемдер басым болып, лепті және сұраулы сөйлемдер кейіпкерлердің сөздерінде ғана кездесетіні, кейіпкерлердің сөздері көбінесе диалог сипатын иеленетіні, кейіпкерлердің ішкі монологтары мүлде ұшыраспайтыны жалпыға мәлім шындық. «Аркалык батыр» жырының көптеген нұсқаларында да осы дәстүрге адалдық сақталады.

Кейіпкердің ішкі монологының берілуі – қазақ сөз өнеріне жазба әдебиеттің қалыптаса бастауымен кірген жаңалық. «Аркалык батыр» жырының кейбір үлгілерінде аздық-көпті ішкі монолог үлгілері байқалуын бұл нұсқалардың қағазға түсірілген кездері жазба әдебиетіміздің өте қарқынды түрде дамыған уақытымен тұспа-тұс келуінің әсері екені даусыз. Бірақ мұндай ықпалдың болмашылығын А. Түгелбаев нұсқасындағы ішкі монолог үлгілерінің:

«Осы болар», – деген оймен еніп кетті», – деген және

«Өлтіріп әкемді де кете ме?!» – деп,

Қыздың да екі көзі мөлтілдейді», – деген ал, Е. Ахметов нұсқасындағы:

«Ойлады: «Жүрегімді жұлмайын, – деп. –

Көңілімді жамандыққа бұрмайын», – деп», – деген және Жұмажан Әбілғазыұлы нұсқасындағы:

«Жолдасқа айтайын», – деп көңліме алдым», – деген және:

«Ойлады: «Ертең қызбен тілдесем, – деп, –

Бір жайлы бекініс жер алсам тауып», – деген,

«Әкемді өлтіріп бұл тастай ма?» – деп,

Қыздың да екі көзі мөлтілдейді», – деген үзінділермен

шектелуінен байқалады.

Кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі толқыныстарды, өзгерістерді, сезім пірімдерін бейнелеудің ең тиімді құралы жазба әдебиетте ішкі монолог болып табылса, халық әдебиеті үлгілерінде бұндай қызметті кейіпкердің диалогтары, тұрмыс-салт жырларының алуан түрлі үлгілері атқарады. Өсерлі диалогтарды, кейіпкерлер қоштасқан және қайта табысқан кезде айтылған өлең үлгілерін «Аркалык батыр» жырының кез келген үлгісінен таба аламыз.

Ж. Әбілғазыұлы нұсқасындағы Арқалықтың зары да сезімнің қылын шертпей қоймайды.

«Арқалық батыр» жырының бізге жеткен мәтіндерінің арасынан ішкі монолог үлгілері Жұмажан Әбілғазыұлы нұсқасында ең көп кездеседі. Сондықтан біз ол нұсқаның бұндай тұстарын түгел келтірудегі мақсатымыз, қалай дегенде де, ішкі монологтың үлес салмағы қазақ эпосының өзге үлгілеріндей біз қарастырып отырған туындыда да аз екенін аңғарту.

«Арқалық батыр» жырының аталған нұсқадан өзге мәтіндерінде ішкі монолог екі-үшеуден аспайды. Мысалы, Е. Құлсариев нұсқасында бұл тәсіл Қоңқаның Арқалықпен алғашқы танысқан сәттегі ішкі сезімдерінің арпалысын білдіретін екі ойын берген тұста ғана қолданылады.

Қазақ эпосының классикалық үлгілерінде кейіпкердің мінез-құлқы негізінен олардың іс-қимылдарын, әрекеттерін, диалогтарын, ілуде ғана монологтарын келтіру арқылы ашылып көрсететіні, олардың портреттерін беру, жалаң мінездеуге ұрыну кездеспейтіні белгілі. Біз сөз етіп отырған жырдың көптеген нұсқаларында да осындай бағыттан ауытқу байқалмайды.

Жырдың нұсқаларының барлығы он бір буынды өлең үлгісімен жырланған. Қазақ жырларының барлығы дерлік бізге жеті-сегіз буындық жыр ұйқасы және он бір буындық өлең ұйқасы түрінде жырлану арқылы жеткені белгілі.

Ш. Уәлиханов өзінің «Қазақ халық өлеңдерінің түрлері туралы» атты еңбегінде «өлең» ұйқасы негізінде жасалған поэзиялық туындылардың сол кездегі қазақ поэзиясында көптеп кездесетіні. [1,778б].

Ш. Уәлихановтың осы еңбегінде ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясының бес түрі ретінде аталып өткен өлең поэзиялық туындылардың «өлең», «қара өлең» және «қайым» деп аталған үш түрінің он бір буынды тармақтардан тұратындығы шынында қазақ халқының поэзиясында он бір буынды өлең өлшемінің аса маңызды қызмет атқарғанына көз жеткізеді.

Ұлы ғалымның бұл пікірлерінің дұрыстығына он бір буынды өлең үлгісі түрінде жазылған ғажайып өнер туындысына айналған «Арқалық батыр» жырының нұсқалары да айғақ бола алады.

Қазақ жырларының тек жеті-сегіз буынды және он бір буынды ұйқастарға құрастырылатындығы негізінде бұндай өлең тармақтарының түркі халықтары поэзиясында дәстүрлі сипат алатындығында жатқандығын белгілі түркітанушылардың еңбектерімен танысу барысында аңғарамыз.

Мысалы, В. Гордлевский он бір буынды өлең үлгісі туралы: «В сущности это нечто иное, как удвоенное в первой части семисложный стих», – деп жазған [2, 70 б.].

Ал, Ф. Корш қазақ зерттеушілері «өлең», «қара өлең» деп айдар тағып жүрген өлең өлшемінің пайда болу жолын «превращение семисложного стиха в одинадцатисложный посредством повторения его ямбической части в начале и как в конце», – деп көрсеткен [3, 24 б.].

Академик З. Ахметов өзінің қазақ өлеңінің құрылысы туралы іргелі ғылыми еңбегінде бұл тұжырымдардың ешқайсысының негізсіз емес екенін теориялық тұрғыдан дәлелдеген. Ол Ш. Уәлихановтың жоғарыда аталған еңбегінде пайымдалған құбылыстардың астарында да жеті буынды және он бір буынды өлең өлшемдерінің ортақ заңдылықтарға негізделіп, ұқсас құрылымдарға ие болуы жатқандығына тоқталған. Ғалым осы тұрғыдағы ой қорытындысын: «Сходство ритмического строя семисложного и одинадцатисложного размеров важно для понимания ритмического строя стиха в целом. Близость этих форм, сходство их внутреннего строения, проявляющиеся в ритмике – явление естественное, если учитывать принадлежность их к одной системе стиха. В общности этих форм выражено единство системы стиха, разных форм, существующих в этой системе. Сходные черты в ритмике разных форм стиха ведут нас к общим закономерностям стиха, помогают выяснить их», – деп білдірген [4, 286-287 бб.].

Ғалымның осы және өзге де байқаулары мен пайымдауларымен таныса отырып, он бір буынды өлең өлшемінің бұрын жеті буынды жыр үлгісі атқарған қызметтерді атқаруының ешқандай ыңғайсыздық тудырмағандығының себептерін ұғынамыз.

Бұның сырын З. Ахметов: «Правда, близость, ритмической структуры одиннадцатисложного и семисложного стихов носит несколько особый характер. Не всякий размер бывает так близким к другому по ритмическому построению. Но это говорят лишь о том, что начала, лежащие в основания стихотворных форм, не проявляются во всех размерах совершенно одинаково, а допускают разнообразие способов и приемов. Рассматриваемые размеры оказываются особенно близкими друг другу именно по характеру слоговых сочетаний... Семисложник, строй которого стал уже привычным, близким и понятным, мог подсказать новую форму, подвести к ней. Но решающее значение здесь сыграло, безусловно, то, что именно трех-четырёхслоговые ритмы наиболее соответствуют народной речи, и потому они легли в основу большинства популярных форм. Само повторение в одиннадцатисложнике двух четырёхсложных групп в своей основе опирается на ощущение этой структуры как ритмически выразительной, гибкой и глубоко отвечающей строю языка. Двухкратное повторение четырёхслоговой группы в одиннадцатисложнике, равно как и наличие четырёхслоговой группы в семисложнике, объясняется особенностями ритмики речи», – деп түсіндірген [5, 288 б.].

Қалай дегенде де, он бір буыннан құралған өлең тармақтарының алдына қойылған көркемдік, танымдық мақсаттардың қай-қайсысын шешуге де ыңғайлы, икемді екеніне «Арқалық батыр» жыры нұсқаларының мәтіндері де айғақ бола алады. Жеті буынды жыр өлшемінің жыршыға біршама еркіндік беретініне кезінде Б. Кенжебаев та тоқталған болатын.

Ол: «Жырдың шумағы әр алуан, ерікті. Үш, төрт, бес, алты, сегіз, он, он екі, он төрт, он алты, он сегіз болып келеді. Онан да көп етіп келтіруге көне береді, қалай келтірем десе, ақынның өз ықтияры», – деп жазған [6, 58 б.].

Ғалым осы еңбегінің бір жерінде: «Тегі жырда, өлеңдегідей, өлшемнің, ұйкастың мәні соншалық күшті емес. Жыр көп ретте сөз буынына; сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына қарай қиыстырылады», – деп жазып, ол пікірін дәлелдеу үшін екі-үш мысал келтіреді. Соның бірі төмендегідей шумақ:

*«Тоқсан үйлі тобыр мен
Атыс үйлі ауылы
Ашыққанда жесін деп,
Қоржынға салып жіберді
Ат басындай алтын мен
Қой басындай күмісті».*

Бұл жерде бұл тармақтардың ара жігін тек ой түйдегі емес ассонанс пен аллитерация, яғни, әр тармақтың басында біркелкі дауыссыз немесе дауыссыз дыбыстардың қайталануы да ашып тұрғаны байқалады.

«Арқалық батыр» жырының Е. Құлсариев жырлаған нұсқасынан өзге нұсқалары төрт тармақтан тұратын шумақтарға құрылған. Ал, Е. Құлсариев нұсқасында төрт, алты, сегіз және он тармақтан тұратын шумақтар кездеседі.

Қорыта айтқанда, жырдың бұдан өзге нұсқаларында бірінші, екінші және төртінші тармақтары ұйқасып, үшінші тармағы ұйқаспайтын (ааба) шумақтар кездесе, Е. Құлсариевтің нұсқасында қазақ өлеңінің мүмкіндіктері кенінен пайдаланылатындығына көзімізді жеткіздік.

Пайдаланған әдебиет:

1. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1961. – 1т.– 778 б.
2. Гордлевский В. Из наблюдений над турецкой песнью // «Этнографическое обозрение», 1908, кн. 79. – №4.

3. Корш Ф. Древнейший народный стих турецких племен // Оттиск из “Записок Восточного отдела русского императорского архивного общества, т. XIX, вып. II – III. СПб, 1909. С. 1-29.

4. Ахметов З. Казахское стихосложение. Алматы: Наука, 1964. – 470 стр.

5. Ахметов З. Казахское стихосложение. Алматы: Наука, 1964. – 470 стр.

6. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы: Ғылым, 1973. – 170 б.

*Аюпова Г.Ф., Абдуллина Г.Р.
Стерлитамакский филиал БашГУ
г. Стерлитамак, Россия)
abguri@yandex.ru*

КАТЕГОРИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ (на примере башкирских народных песен)

Ключевые слова: башкирский язык, субъективная оценка, имена существительные

Резюме. В данной статье подвергается анализу категория субъективной оценки в башкирском языке. Выделяются наиболее продуктивные аффиксы, выражающие данную категорию. Особенности категории субъективной оценки рассматриваются на примере башкирских народных песен.

Категория субъективной оценки – это набор лексико-грамматических средств, выражающих ласку, жалость (или нежность), снисходительность, унижение (пренебрежительность) по отношению к окружающим людям, животным, восхищение явлениями (объектами) природы. Выражая понятие о предмете, лице или явлении, может передавать оттенки иронии, пренебрежения. В учебниках, изданных для школ, средних и высших учебных заведений эту категорию именуют также уменьшительно-ласкательными формами и эмоциональной лексикой.

В башкирском языке для передачи субъективной оценки используются отдельные лексические единицы и аффиксы -кай/-кэй, -кас/-кэс, -сык/-сек/-сак/-сок, -сак/-сэк, ым/-ем/-ом/-өм/-м. Следует помнить: большинство данных (или перечисленных) аффиксов полисемантически (т.е. имеют несколько значений). Кроме указания на субъективность оценки, они обладают также словообразовательным и другими грамматическими значениями. Например, в башкирском языке основное грамматическое значение аффикса -ым/-ем – это выражение значения принадлежности первого лица единственного числа: [1: 302]. Аффиксы -кас/-кэс, -сык/-сек, -сак/-сэк в то же время выполняют словообразующую роль.

Имена существительные, имеющие показатель субъективной оценки, можно разделить на следующие группы:

1. При добавлении к терминам (или названиям) родства аффиксов -кай/-кэй усиливается эмоциональная окраска слова:

Йәмәлекәй таузы һатқан, тизәр,

Ун ике мең кағыз аксага.

Йәмәлекәй таузы һатқандан һуң,

Ишетелгән, тизәр, батшаға [2:51].

Аффикс -һы/-һе, который в названиях родства служит показателем 3-го лица единственного числа, выражает уважительное обращение родителей друг к другу (особенно перед детьми, чужими людьми): атаһы, әсәһе.

2. В соматических единицах: баш, йөрәк, аяк, күз. Слова, относящиеся к этой группе, применяются вместе с аффиксами -кай/-кэй и частицами -ғына/-генә; часто к ним добавляются аффиксы множественного числа -лар/-ләр и показатель принадлежности 1 лица единственного числа -ым/-ем: